

Тема 4. Українські землі під владою Литви і Польщі (XIV – перша половина XVII ст.)

- 1.Перехід українських земель Київської Русі під владу литовських князів.**
- 2.Польська експансія на українські землі.**
- 3. Політичне становище українських земель після Кревської унії.**
- 4.Соціальний устрій та господарство України XIV–XV ст.**
- 5.Культура і церковне життя у другій половині XIV-XV ст.**
- 6. Люблінська унія та її вплив на долю українських земель.**

1.Перехід українських земель Київської Русі під владу литовських князів

На час смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II у 1340 р. всі українські князівства – Чернігівське, Сіверське, Київське, Переяславське, як і Галицько-Волинське, залишалися (з 1240 р.) васалами Золотої Орди. У них князували представники династії Рюриковичів, яким хани видавали ярлик на правління. Але починаючи з середини XIV ст. сили татарських гнобителів Русі виснажувалися. Опір пригноблених народів і міжусобна боротьба в самій Золотій Орді підточували сили великої держави. Протягом трьох років у Сараї могло змінитися сім ханів.

Скориставшись послабленням Золотої Орди, а також скрутним становищем, в яке потрапили українські землі – і монголо-татарська навала, і роздробленість, і міжусобні війни, іноземці почали захоплювати їх. Участь у розподілі України-Русі брали Угорщина, Польща, Молдавське князівство, Московська держава. Але лєвова доля дісталася литовським князям.

Литовські племена здавна жили між Німаном і Західною Двіною, по узбережжю Балтійського моря. Найбільшими з них були аукштайти, ятвяги, жемайти, пруси, земгали. Жили вони родовим ладом. Головними заняттями литовців, як і слов'ян, були землеробство, рибальство, скотарство і бортництво. На початку XIII ст. у литовців з розкладом родових общин

утворилася ранньофеодальна держава. Засновником її став князь Міндовг (1216-1263), котрий вів уперту боротьбу з лицарями Тевтонського ордену за незалежність Литви. У цій боротьбі він і загинув. За його правління литовці захопили Чорну Русь з містами Гродно, Слонім та Новгородок, до якого Міндовг переніс свою столицю.

Після смерті Міндовга литовська знать почала міжусобну війну за князівський престол. Під час усобиць певний час князем Литви був син Данила Галицького і зять Міндовга Шварн Данилович.

Після майже 50-річних міжусобних чвар владу в Литві захопив князь Гедимін (1316-1341). Розправившись з дрібними князиками, він перейшов до розширення кордонів держави, до загарбання чужих земель. Саме за його правління утворилося Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, куди ввійшли, крім Прибалтики, Україна і Білорусь. Гедимін приєднав Пінську, Берестейську, Турівську землі шляхом завоювання або добровільного переходу руських князів під захист Литви.

Коли у 1340 р. помер Юрій II, волинські бояри запросили князувати його зятя Любарта – сина Гедиміна. Так Литва заволоділа і Волинню. Любарт був православний, а його християнське ім'я – Дмитро. Він здавна жив на Волині, знав українську мову. Любарт-Дмитро став першим руським князем з литовської династії Гедиміновичів.

Найбільшого поширення влада Литви в Україні набула у другій половині XIV ст. за сина Гедиміна великого князя Ольгерда (1345-1377). Він проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям». Ольгерд приєднав до своїх володінь Чернігівську, Сіверську, Київську і Переяславську землі. А після перемоги литовських військ Ольгерда і місцевих українських полків над татарами на Синіх Водах (притока Південного Бугу) у 1362 р. приєднано і Поділля.

Битва на Синіх Водах мала для України таке ж значення, як Куликовська битва для Московщини: українські князівства звільняються від васалітету монгольських ханів. Велике князівство Литовське виросло в багато разів за

рахунок білоруських та відтятих у Золотої Орди українських земель, ставши найбільшою державою в Європі. До його володінь увійшли землі колишніх Волинського, Київського, Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств. Кордони сягали від Балтійського до Чорного морів. 90% території держави складали землі Русі, що стояли на значно вищому культурному й економічному рівні, ніж власне Литва. Столицею князівства стало місто Вільно (сучасний Вільнюс).

Влиття українських (руських) земель у XIV–XV ст. до складу Литви проходило поступово і мирно. Формально українці користувалися рівними правами з усім населенням Великого князівства. На початку свого панування в Україні, що за традицією називалася Руссю, або руськими землями, литовські правителі проводили політику «вростання в землю». Вони встановлювали свої порядки «без крику і гвалту». За своїм характером це була русько-литовська держава. Гедимін навіть титулувався: «король литовців і руських».

Литовські володарі прийшли в Україну як її визволителі з-під татарського ярма і як збирачі земель роздробленої Русі. Тому місцеве населення ставилося до них «спокійно», не чинило опору, не цінуючи, як належить, власного самостійного державного життя. Литовські правителі не нав'язували українцям литовські державні органи. Вони залишили чинною «Руську правду», незмінними – місцеву владу, суди та інші ланки управління, діючи за принципом: «Ми старовини не руйнуємо, а нового не вводимо». Великі князі вели постійну боротьбу з татарами, ворогами українського народу, чим також викликали симпатії. Вони запозичили місцеву організацію війська та самооборони, перейняли способи господарювання та управління. А тому місцева знать все частіше по своїй волі закликала до себе литовських княжат. За це її звільняли від сплати данини. Більше того, великий князь почав широко залучати українських землевласників до керування державою, до великокнязівської Ради. Їм, як васалам Литви, було дозволено мати озброєні

загони самооборони і керувати ними. Вони часто допомагали литовським покровителям.

Офіційною державною мовою князівства стала староукраїнська (руська) мова, а загальновизнаною релігією – православ'я. З 12 синів Ольгерда 10 були православними.

Від початку експансії (наступу) на українські землі литовські князі опанували й землі Галицького князівства. Але тут вони зустрілися з могутнім суперником – Польщею. На сході литовці також зустріли сильний опір сусіда – Московського князівства, що шляхом загарбань переростало в сильну державу.

Взаємовідносини між великим литовським князем і місцевими українськими князями склалися як стосунки сеньйора з васалами. Великий князь мав необмежене право керувати державою, визначати її зовнішню політику, очолював військо, був верховним власником землі. Земельний наділ (феод) одержував від нього лише той, хто ніс військову службу. Якщо вона припинялася, земля передавалася іншому.

Керуючись середньовічною традицією патримонії, Ольгерд розпочав заміну місцевих князів своїми синами, родичами та намісниками. На Поділлі керували племінники Ольгерда – брати Коріатовичі. Київським князем став Володимир Ольгердович (1362-1395 рр.). Зміцнивши свою владу при підтримці місцевої знаті, він відновив колишню славу Києва. Володимир приєднав Переяславщину, частину Чернігівщини та Сіверщини, почав карбувати власну монету. Київ знову стає центром, навколо якого об'єднуються українські землі.

4.2. Польська експансія на українські землі

Одночасно з литовцями захоплювати українські землі розпочали польські феодали. У 1340 р., через дев'ять днів після смерті Юрія II, польський король Казимир III Великий захопив Галичину під приводом помсти за смерть князя і

нібито для захисту католиків. Казимир захопив Галич і Львів. Він пограбував державну казну, забрав символи влади галицько-волинських князів: золоті хрести, дві корони, мантию і трон. Але галицькі бояри закликали на допомогу своїх сеньйорів-татар. Ті напали на Польщу і пограбували її. Казимир поспішив до Кракова.

Правителем Галичини став боярин Дмитро Дедько, а його сеньйором – волинський князь Любарт Гедимінович. Казимир III змушений був укласти мирну угоду з Дедьком. Протягом дев'яти років Галичина зберігала суверенітет.

Але коли у 1349 р. Дмитро Дедько помер, польський король вдруге напав на Галичину. Казимир III захопив Львівщину, Холмщину, Львів, Володимир, Белз, Берестя. Між Польщею і Литвою розпочалася тривала війна за Галицько-Волинську землю. У результаті Галичина відійшла Польщі, а Волинь – Литві.

У війні з Великим князівством Литовським Казимир звертався за допомогою до угорців, які також претендували на ці землі. За підтримку король Людовик Угорський вимагав винагороди. Казимир III, у якого не було синів, заповів усі свої володіння (і польські, і галицькі) Людовику. І коли в 1370 р. польський король помер, галицькі землі відійшли Угорщині.

Керувати ними Людовик доручив своєму васалу Владиславу Опольському. Очевидно, він мав широкі права, бо карбував власну монету із зображенням лева й іменувався «самодержцем», «дідичем і паном Руської землі».

Під владою Польщі та Угорщини Галичина певний час зберігала автономію (самоуправління). Казимир III намагався якнайтісніше зв'язати її з Польщею. Але робив це обережно. Він залишив цим землям назву, що дали їм Романовичі – «Королівство Русі». Найбільшим містам дарував магдебурзьке право. У судах і королівських канцеляріях дозволив вживати поряд з польською і латинською староукраїнську (руську) мову. Роздаючи галицькі землі іноземцям, польські та угорські правителі заохочували

німецьку колонізацію, торгівлю, ремесло, сприяли заснуванню й розвитку нових міст.

Підтримуючи католиків, Владислав Опольський заснував чотири єпископства латинського обряду. Але православних не переслідували за віру. Діяла галицька митрополія, заснована Юрієм І.

Польське лицарство – шляхта – прагнуло до захоплення всіх українських земель – і тих, що вже відійшли до Литви. Зручним засобом для цього був державний військово-політичний союз – унія. Окрім того, обидві країни зазнавали загрози воєнної навали прибалтійських німецьких лицарів, а Литва – ще й агресії з боку Московського князівства. Спільна біда змушувала об'єднуватися, і в 1385 р. між Литвою і Польщею у місті Крево укладено унію. Щоб зміцнити об'єднання, великий князь литовський Ягайло заручився з королевою Польщі Ядвігою й прибрав собі ім'я Владислав. Окрім того, він зобов'язувався ввести у Великому князівстві Литовському католицьку віру, приєднати литовські та руські землі до Корони Польської і відвоювати всі землі, що раніше належали Польщі й Литві.

Українські землі проголошувались третьою рівноправною частиною Польсько-Литовської держави. В одному з законів король Владислав-Ягайло писав: «Ми установлюємо і повторно стверджуємо з'єднання народу Руського з народом Польським і Литовським, і бути їм яко рівний з рівним і вільний з вільним вічно і права свої руські тримати без перешкоди».

Прийшовши до влади після смерті батька, син Ягайла, король Владислав першим законом теж підтвердив права і вільності населення українських (руських) земель. У королівському привілеї українцям сказано: «Воеводства Руські з лицарством і народом тутешнім постановляємо і затверджуємо на тих правах, привілеях і вільностях, які їм від батька нашого поставлені».

У березні 1386 р. в Кракові Ягайло одружився з Ядвігою і коронувався польським королем. Кревська унія мала кілька наслідків. Найперше, вона зміцнила Польщу і Литву перед загрозою агресії від Тевтонського ордену.

Але вона ж відкрила польській шляхті можливість до загарбання українських земель. Це стало очевидним уже незабаром.

У 1387 р. війська королеви Ядвіги і литовських полків Ягайла зайняли Галичину. Ядвіга була донькою Людовика Угорського, тому угорські урядовці галицьких земель сприймали її як законну королеву і здавали міста без бою. Лише в Галичі угорці вчинили опір. Галичина і Західне Поділля відійшли у 1387 р. до Польщі й знаходилися під її владою до 1772 р., тобто майже чотириста років.

4.3. Політичне становище українських земель після Кревської унії (1385 р.)

Посилений наступ Польщі на схід, захоплення польською шляхтою українських земель викликало невдоволення в середовищі руських та литовських землевласників. Ним скористався двоюрідний брат Ягайла Вітовт Кейстutowич (1392-1430), який підійняв повстання з метою скасування Кревської унії й відновлення державної незалежності Великого князівства Литовського. Вороги досягли компромісу (серединного рішення): Ягайло визнавав Вітовта великим литовським і руським князем, а Вітовт визнавав Ягайла своїм сеньйором. Кревська унія зберегла чинність, хоча Вітовт ще не раз намагався її ліквідувати. Литва відновила власну незалежність.

Щоб зміцнити державу, Вітовт вів активну внутрішню і зовнішню політику. Удільних князів, які не підтримували його або проводили власну політику, він усунув і замінив намісниками. Вітовт розширив кордони князівства далеко на південь і схід. Його володіння доходили до Чорного моря: у Хаджибеї (згодом Одеса) діяв порт, через який вивозили зерно до Візантії. Вітовт збудував фортеці і замки у Брацлаві, Барі, Черкасах, Жванці, у Причорномор'ї – Білогород та Чорногород. Проте поширити владу на Лівобережну Україну йому не вдалося. У 1399 р. у битві на р. Ворсклі татари

розбили об'єднане русько-литовське військо. Полягли десятки князів, сотні найкращих лицарів.

Щоб дістати підтримку в боротьбі проти Польщі, Вітовт видав доньку за московського князя Василя I. Водночас він втручався у внутрішні справи Золотої Орди, брав участь у боротьбі ханів за владу. За допомогу один з них дав Вітовту грамоту, в якій зрікся своїх «історичних прав» на українські землі.

Вести наступ на південно-східні українські землі Вітовту заважали лицарі Тевтонського ордену. Щоб забезпечити тил, він навіть поступився хрестоносцям Жмуддю. Але лицарські загарбання продовжувалися. Ягайло і Вітовт вирішили дати генеральний бій і зупинити агресорів. На початку 1410 р. король і князь зібрали 100-тисячне військо. У ньому були також київський, стародубський, галицький і волинський полки, загони з Перемишля, Львова, Холма, Поділля. Львівська і перемишльська хоругви виступали під синьо-жовтими прапорами.

14-15 липня 1410 р. під селом Грюнвальд зустрілися німецькі лицарі й армія Вітовта та Ягайла. Відбулася знаменита в історії середньовіччя битва. Введені у вирішальний момент бою українські полки визначили його переможний фінал. Тевтонський орден був розгромлений і невдовзі припинив існування. Німецьку агресію на схід зупинено. Литовські позиції у складі Польсько-Литовської держави посилилися: Польща повернула Литві Поділля. Вітовт намагався коронуватися королем. У Луцьку на церемонію скликали з'їзд монархів і знаті центрально-східної Європи. Але поляки перехопили корону і порубали її на шматки.

Після смерті Вітовта литовсько-руська знать на сеймі у Вільно обрала великим князем молодшого брата Ягайла – Свидригайла Ольгердовича, стародубського князя. Свидригайло був противником унії з Польщею, тому між ним і Ягайлом відразу ж розпочалася війна.

Свидригайло спирався на українських і білоруських землевласників, підписав угоду з німецькими лицарями та з Московським князівством.

Невдоволені литовські феодали-католики, підтримані поляками, проголосили великим князем брата Вітовта Сигізмунда. На території Великого князівства Литовського утворилося дві держави: «князівство Руське» на чолі з Свидригайлом і Литва, очолювана Сигізмундом.

Вирішальна битва між противниками відбулася у 1435 р. під Вількомиром. За масштабами і наслідками вона дорівнювала Грюнвальдській. Прибічники Свидригайла зазнали поразки. У бою загинули 13 руських князів, 42 потрапили в полон, знищено кращі полки. Свидригайло відмовився від боротьби і залишився лише волинським князем. Продовжувало існувати і Київське князівство, де князував син Володимира Ольгердовича Олелько.

Скориставшись із поразки Свидригайла, польські урядовці посилюють наступ на українські землі: захоплюють їх, ліквідують місцеве самоуправління, обмежують у правах населення.

У 1434 р. Ягайло остаточно скасовує Галицько-Волинське князівство і створює Руське воєводство з центром у Львові. Його розділено на п'ять округ (земель), що у свою чергу поділили на повіти. Керували ними вже польські урядовці. Місцевий суд замінено на королівський.

Поступове підкорення українських земель завершилося ліквідацією місцевих князівств і заміною їх владою воєвод. Коли у 1452 р. помер Свидригайло, поляки зайняли Волинь і перетворили її у польську провінцію. Одним із останніх ліквідували Київське князівство, в якому тривалий час правив Сімеон Олелькович. Після його смерті у 1471 р. до Києва прибув посланець великого литовського князя Мартин Гаштовт з військовим загоном. Після недовгих суперечок із заможною верхівкою міста Гаштовт оволодів Києвом і проголосив себе київським воєводою. Заміною в Києві та в інших центрах української князівської влади управлінням присланих із Литви воєвод було остаточно перетнуто шлях українцям до відродження самостійної державності. На українських землях створено п'ять литовських воєводств: Берестейське, Підляшське, Київське, Брацлавське, Волинське.

Спроба українського князя Михайла Глинського з братами створити на руських землях окрему державу під протекторатом Москви зазнала краху. У 1508 р. вони підняли на Поліссі повстання і здобули кілька міст. Але невдовзі король розбив їхні війська. Після поразки організатори виступу перекинулися на службу до Великого князівства Московського. Племінниця М. Глинського Олена стала дружиною великого московського князя і матір'ю майбутнього першого царя Івана IV Грізного.

4.4.Соціальний устрій та господарство України XIV–XV ст.

Українські землі дуже постраждали від нападів татар. Поля запустили, занепала техніка обробітку землі. Проте народ знайшов сили відродити зруйновані села, заснувати нові.

У XIV ст., особливо в Галичині та на Волині, відбувається помітне піднесення сільського господарства. Впроваджується нова техніка, зокрема колісний плуг, соха з лемешем та сошником. У цей час розорано і оброблено нові великі ділянки землі. Невтомною працею селян підвищувалась урожайність землі, її продуктивність. Продовжували сіяти ячмінь, жито, пшеницю. Значного поширення набуло городництво і садівництво. На зміну бортництву прийшло присадибне бджільництво.

Розвивалося скотарство, рибальство, а в лісових місцевостях Сіяти полювання. У маєтку землевласника – пана – будували млини, водяні й вітряні. У них пан примушував навколишніх селян молоти зерно, беручи за помел побори.

З розвитком сільського господарства з'явилися лишки продуктів, що треба було збувати. Так знову відродилася і розвинулася торгівля. Щоб побільше виробити і продати продуктів, товарів, сільськогосподарської сировини, у другій половині XV ст. землевласники почали організовувати великі багатогалузеві господарства – фільварки, в яких усе виробляли в основному на продаж. Працею сотень селян, у яких пан забирав землю, у фільварках будували

млини, комори, хліви, спиртогорілчані підприємства – гуральні, броварні (пивоварні), чинбарні, в яких вичиняли шкіру.

На українських землях панівне становище належало литовським і польським панам. Але залишалися і свої великі землевласники. Верхівкою земельної знаті стали магнати – власники величезних земельних володінь. Найбагатшими з них були князі Острозькі, які володіли землями на Волині з центром у місті Острозі. Походили вони від нащадків Данила Галицького. Швидко йшла роздача королем та сенатом (польським парламентом) маєтностей урядовцям і служилим людям, дрібним і середнім землевласникам, польсько-литовським і українсько-руським шляхтичам. До них потрапили і колишні бояри та дружинники – зем'яни. З приходом Польщі та Литви слово «боярин» (барин) поступово витіснилося словом «пан», а слово «боярщина» (барщина) – словом «панщина».

Поширення фільваркового господарства, прагнення панів до збільшення прибутків неминуче вело до покріпачення селян, які чисельно переважали все населення. У XIV ст. більшість селян ще була вільною, лише платила данину за користування землею, що розподілялася ланами (16-21 га). Жили селяни великими родинами – дворищами, що складалися з 5-10 хат (димів). Податок «подимне» – платили з кожного диму. Кілька дворів утворювали сільську громаду, яку очолював староста (старець, отаман, тивун). Кілька сіл об'єднувалися у волость – копу. На зборах копи розглядалися судові справи на підставі «Руської Правди». Діяв копний суд.

Хати селяни будували з дерева, а також з хмизу, обмазаного глиною (мазанки). Одягались у білий полотняний одяг без зайвих прикрас. Основною їжею був житній хліб. З кінця XV ст. з'являється овочево-м'ясний узвар – борщ.

Захопивши основне багатство селян – землю, землевласники примушували їх виконувати повинності: відробляти незначну панщину, платити натуральний податок (оброк) та грошову ренту (чинш). Розбудовуючи фільварки, вони зганяли селян з землі й збільшували панщину.

Магнати і шляхта почали поступово прикріплювати селян до землі. Спочатку їм обмежили дні переселень із села у село, потім встановили великий викуп за переселення. Але поступово йшлося до закріпачення селян. У 1496 р. король дозволив переселятися в общині із села у село лише одному господарству (дворищу) на рік.

Закріпачення йшло швидше там, де було перенаселення – у Галичині та на Волині. До Наддніпрянщини, де бракувало робочих рук, воно ще не дійшло.

Незважаючи на татарське спустошення, більшість українських міст витримали натиск агресорів. Першими відродилися галицькі й волинські міста, а згодом і подніпровські. Відбудовано і розширено Львів, Луцьк, Київ, Чернігів. На схрещенні торгових шляхів виникали нові центри ремесла і торгівлі: Полтава, Лубни, Кам'янець-Подільський, Брацлав, Кременець та інші.

Населення українських міст було багатонаціональним. Поряд з українцями, які складали більшість, жили євреї, вірмени, греки, поляки, литовці, німці. Кількість жителів міст невпинно зростала. Але їхнє становище було нелегким. Міщани страждали від самоуправства державців – власників міст. Між міщанами і державцями точилася вперта боротьба. Багатьом містам вдалося звільнитися від гніту магнатів і отримати самоврядування – магдебурзьке право. Його назвали так на честь міста Магдебурга, яке ще в XIII ст. першим одержало самоуправління. В Україні першим його одержав Сянок у 1339 р. від Казимира III.

Вільними стали Луцьк, Київ, Львів, Житомир, а згодом й інші 50 міст. Вони звільнялися від податків і управлялися магістратом (міською радою), на чолі якого стояв вїйт (голова). Вїйту допомагали бурмістри (заступники), райці (радники) і лавники (засідателі). Проте органи самоврядування захопили міські багатії.

У містах, що не мали магдебурзького права, все управління підкорялося володарю міста – державцю. Населення таких міст було безправним і піддавалось

гнобленню. Особливу категорію міського і сільського населення складало чорне та біле духовенство.

У XV ст. українські міста перетворилися на великі торгово-ремісничі центри. Сільські ремісники все частіше переходили на постійне життя до міста, де нараховувалося по кілька десятків ремісничих спеціальностей. Українські ремісники досягли високої майстерності у виплавці металів, виробництві тканин, обробці срібла і золота.

Щоб успішно боротись з конкурентами, ремісники об'єднувались у спілки за фахом (цехи). У містах України цехи зародилися ще в XIII ст. Під татарським ярмом вони дещо занепали. Справжній розквіт цехового виробництва припадає на XV-XVI ст. У цей час у Києві, Львові, Луцьку нараховувалося по 15-30 цехів. Численними були цехи в Галичі, Вінниці, Летичеві, Меджибожі, Чорнобилі, Житомирі, Черкасах. Найпоширенішими стали ковальські, гончарні, теслярські, ткацькі, кравецькі, шевські, кушнірські, чинбарські, пекарські цехи. До них приймалися лише справжні майстри свого фаху, які мали власні майстерні. Ведучи боротьбу за панування на ринку, цехи добивалися заборони позацехового виробництва, називаючи неорганізованих майстрів партачами. До того ж, королівськими законами вступ до цехів українських ремісників був дуже обмежений. Цех захищав ремісника від свавілля державця, допомагав збути готовий товар. Законом життя цеху був статут.

З розвитком ремесла і торгівлі міста почали відігравати значну роль у житті держави. Навколо них споруджували високі кам'яні мури, будували неприступні замки. Кам'янець, Білгород, Жванець перетворилися на грізні фортеці, що перетнули шлях татарським грабіжникам.

4.5. Культура і церковне життя у другій половині XIV-XV ст.

У той час як у Західній Європі настала епоха Відродження з її швидким розвитком різних галузей науки і культури, в Україні цей процес дуже

гальмувався. Не тільки селяни були неписьменні й темні, а й знать часто залишалася неосвіченою. Навіть князь і король Владислав-Ягайло зовсім не вмів читати і писати. Письменні й обізнані з освітою люди на той час були дуже великою рідкістю. Школи існували тільки при небагатьох великих соборах і монастирях – як православних, так і католицьких. Отже, освіта, хоча і повільно, все ж поширювалася. Навчання у школах велося на основі «руського» (церковнослов'янського) письма. Учні навчали читати святе письмо, писати.

Поступово, поряд з вивченням церковнослов'янської мови, хорового і сольного співу, у школах почали запроваджувати викладання поезії, історії, математики, риторики. Музика почала відігравати у школах важливу роль, вона стала одним з провідних предметів навчання. Причому на уроках музики учні, вивчаючи церковний спів, нотну грамоту і пісенні твори, займалися студіюванням теорії музики, композиції.

Школи з часом ставали значною мірою світськими, а їхніми учнями – більш широкі верстви населення, які спілкувалися і намагалися навчатися мовою простого народу, тобто українською. Однак розвитку української культури й у першу чергу української школи перешкоджали іноземні поневолювачі. Ті, хто прагнув здобути вищу освіту, мусив їхати на навчання за кордон. Документи XIV–XV ст. зберегли імена сотень українців, які навчалися в західноєвропейських університетах та школах. Наприклад, Юрій Котермак з Дрогобича закінчив Болонський університет в Італії. У 1481 р. став його ректором (директором), а 1483 р. у Римі видрукував книгу з астрономії про рух та розташування небесних тіл. Це перша відома на сьогодні друкована праця українця.

При Празькому університеті ще у XIV ст. був відкритий спеціалізований литовський колегіум для вихідців з Великого князівства Литовського.

Важливе значення у розвитку освіти та культури України відіграв початок друкування книг. З документів відомо, що вже у 1460 році львівський міщанин Степан Дропан подарував монастирю святого Онуфрія у

Львові якусь друкарню. Згадується про її роботу і пізніше. У кінці XV ст. в Кракові вийшли перші книги, надруковані кирилицею друкарем Швайпольтом Фіолем. Найбільшого розвитку друкарська справа досягла вже у другій половині XVI ст.

З книгодруком і книгопереписуванням пов'язаний розвиток літератури, що була представлена творами релігійного змісту. Наприклад, «Життя святих», «Києво-Печерський патерик», твори монастирської поезії, в кій головними темами були: прихід антихриста та наближення “останніх часів”, осудження латинства та папи Римського як “єретика”, осуд найрізноманітніших людських пороків та гріхів. Окремі ченці бралися за складання літописів, у яких розповідали про важливі події історії. Хоч тривалий час літописна традиція занепадала, у кінці XV ст. з'являються «Короткий Київський літопис», західноруські та литовські літописи, що перейняли кращі здобутки київських і галицько-волинських книжників. У середовищі знаті поширювались переклади повістей про Троянську війну, життя Олександра Македонського, лицарські романи. Але світські елементи в літературі були невиразними.

Найпоширенішим надбанням усної народної творчості була побутова пісня, що була відома не лише в Україні, а й за її межами. Багато пісень пов'язано із святами – купальські, різдвяні, новорічні щедрівки. У Карпатах з'являються коломийки – короткі приспівки до танцю.

У піснях та історичних думах народ оспівував життя і страждання простих людей, їхню мудрість і мужність, відданість батьківщині, боротьбу з турецько-татарськими наїзниками. У них відображені гарячі патріотичні прагнення і віра в силу народного подвигу. Особливо яскраво це показано в думі-легенді «Про Михайла і Золоті ворота». Вона закінчується мораллю, в якій є такі слова: «Ой кияне, кияне, панове, громада! Погана ваша рада, якби Михайлика не оддавали, поки світ-сонця вороги б Києва не достали!». Вся легенда-дума має народно-патріотичний характер. Вона засуджує спробу заможних киян відкупитися від

татар видачею їм хороброго захисника Києва лицаря Михайлика, якого ті дуже боялися.

Багато створено також притч, легенд, казок та переказів про витязів, князів, небачених звірів.

Усна пісенна творчість покликала до життя розвиток народного театру та музики. З домашніх побутових пісень і танців виростали хороводи, зароджувались драматичні сценки на побутові теми, театралізовані картинки. Так складалися сюжетні народні драми.

Використовуючи різнокольоровий та короткий одяг, який тоді не носили, користуючись гримом і масками, артисти-скоморохи об'єднувалися у ватаги і ходили по містах та селах веселити народ. Ці своєрідні творчі колективи (труті) організовували постановки перших драм, комедій, трагедій. Селилися вони ватагою на околицях міст і сіл, де й організовували театральні дійства.

Специфічні умови соціального і політичного життя України вплинули на характер архітектури та образотворчого мистецтва. Провідне місце серед монументальних архітектурних будов займали, звичайно, культові споруди – собори, монастирі, церкви. У переважній більшості вони були дерев'яними, часто руйнувалися, горіли, а тому до наших днів майже не дійшли. Проте окремі кам'яні споруди фортечного стилю збереглися і до наших днів. Такою типовою будовою стала церква-замок у Сутківцях.

Значне місце серед будов зайняло спорудження могутніх фортець. І нині дивують могутністю залишки фортець Львова, Луцька, Кременця, Кам'янця-Подільського, Хотина, Меджибожа, Одеська. Вони засвідчують, що фортечні будови були панівними в архітектурі країни.

Основними жанрами образотворчого мистецтва залишалися ікони, фрески та книжкова мініатюра. Зберігся «Київський Псалтир» 1397 р., що містить 302 ілюстрації.

Сюжетами ікон, крім ликів Христа, Богородиці, Миколая Мирлікійського, були поборення святим Юрієм змія, зняття Ісуса з хреста, успіння Марії тощо.

Виявом національної самобутності українців у ті часи була православна церква. Вона була чинником розвитку культури і тим ядром, навколо якого формувався український народ, розділений кордонами іноземних держав. Але становище православної церкви було непростим.

Київський митрополит, який очолював руську церкву константинопольського патріархату, через занепад Києва переїхав до Галича, потім – до Володимира-на-Клязьмі, а з 1325 р. митрополича кафедра назавжди залишилась у Москві. Тривалий час московський владика іменувався митрополитом київським і всієї Русі, а з 1448 р. князь і єпископи утворили автокефальну (незалежну) від Константинополя московську митрополію.

Православні, які опинилися під владою Польщі, вважалися нижчої, неповноцінної віри. Адже Польське королівство було католицькою державою. Тому на початку XV ст. король скасував галицьку митрополію, засновану Юрієм I, а згодом і львівське єпископство і став сам призначати православних єпископів. Вони передавали церковне майно католикам, сприяли заснуванню католицьких єпархій у Львові, Холмі, Перемишлі, Луцьку, Кам'янці й навіть у Києві. В Україну прийшли монахи францисканці й домініканці, які вели активну пропаганду католицизму. До кінця XV ст. православним уже забороняли будувати і ремонтувати храми, відбувати хресні ходи та похоронні процесії. Ягайло наказав викинути з домовин перемишльського собору кістки покійних руських князів і перетворив його на костел.

Дещо в іншому становищі були православні Великого князівства Литовського. Після створення московської митрополії литовський князь, не бажаючи, щоб його підлеглі підпорядковувалися митрополиту сусідньої ворожої держави, відновив у 1458 р. київську митрополію у складі 10 єпископств на українських і білоруських землях. Новий київський митрополит Григорій

Болгарин був підпорядкований константинопольському патріарху, який після взяття турками-османами у 1453 р. Константинополя сам потрапив під контроль султана. Але й у литовсько-руській державі після Кревської унії католицька церква витісняла православну. Соціальне і національне гноблення українців доповнювалося релігійним.

Друга половина XIV ст. і все XV ст. склали драматичну, переломну сторінку в історії України. Після загибелі Галицько-Волинської держави розпочалася тривала війна за українські землі між Литвою, Польщею та Угорщиною. Все це відбувалося в умовах монголо-татарського ярма. Тому українські князі і бояри неоднозначне поводити себе: де чинили мужній опір, а де і добровільно переходили під іноземну владу. У результаті п'ятдесятирічної війни на початку XV ст. переважна більшість українських земель – Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина – потрапили до складу Великого князівства Литовського та Руського. Галичина і Західна Волинь відійшли Польщі. Закарпаття захопив угорський король, Буковину і Покуття – молдавський господар. Південна Україна і Крим потрапили під владу турецько-татарських завойовників.

5.6. Люблінська унія (1569 р.) та її вплив на долю українських земель

Після укладення 1501 р. Мельницької унії шляхта, яка була головною політичною (владною) й економічною (господарською) силою в Польському королівстві, посилює тиск на короля. Вона вимагає від нього повного об'єднання Польщі й Литви в одну державу, щоб захопити багаті українські землі і мати нових підданих – селян. Шляхтичі створили численну і впливову партію (групу), що на засіданнях польського парламенту (сейму) постійно ставила питання про інкорпорацію (поступове включення) України до складу Корони Польської.

Серед правлячої верхівки Великого князівства Литовського не було єдності. Вирішальну роль у цій країні відігравали магнати. Але вони поділялися на католиків-литовців і православних – білорусів та українців. Усі разом магнати не хотіли нового об'єднання Литви і Польщі, щоб не втратити свого панівного становища в державі. Та щоб витіснити більш могутніх і впливових білоруських та українських князів, литовські магнати погоджувалися на унію з Польщею. Проте, їх стримував страх перед підкоренням волі численній і впливовій польській шляхті. Українські та білоруські магнати були проти унії ще й тому, що це загрожувало покатоличенням, як його зазнали свого часу галицькі руські бояри.

Але у Великому князівстві Литовському теж було своє шляхетство, яке набирало сили. Прагнучи тих же привілеїв і влади, що мала польська шляхта, і намагаючись позбутись влади власних магнатів-князів, українські, литовські та білоруські шляхтичі всіляко підтримували ідею унії. Завдяки їм вона і була укладена.

Велику роль в укладенні унії відіграв зовнішній фактор. У 1558 р. розпочалася Лівонська війна за прибалтійські землі між Московським царством з одного боку та Литвою, Польщею, Лівонією та Швецією – з іншого. Московські війська розгромили Лівонську державу, і воєнні дії перенеслися на територію Литви. У 1563 р. вони взяли Полоцьк і прямували на литовську столицю Вільно. Литовське князівство опинилося перед військовою і державною катастрофою. У таких умовах литовсько-руські магнати погодились на вимоги польської шляхетської партії укласти міждержавну унію.

10 січня 1569 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд (Жигимонт) II Август відкрив у місті Любліні спільне засідання польського і литовського сеймів. Між депутатами (послами) спалахнули гострі суперечки: поляки наполягали на повному об'єднанні, а литовські магнати – лише на військовому. Сигізмунд II Август і литовсько-руська шляхта підтримали польську партію. Князі-магнати Г. Ходкевич, К. Радзивілл, К. Острозький та

інші покинули сейм, вирішили оголосити посполите рушення (загальну мобілізацію) і виступити проти унії.

Тоді, на вимогу депутатів-шляхтичів, Сигізмунд-Август у березні видав універсал (закон), що приєднував до Польщі Волинь і Підляшшя, а в квітні – другий універсал, за яким Київщина і Брацлавщина теж входили до складу Корони Польської. Місцева українська шляхта урівнювалася в правах і привілеях з польською. Князі-магнати, не підтримані власною шляхтою, повернулися на сейм і змушені були скоритися волі короля. 1 липня 1569 р. послы Великого князівства Литовського (К. Острозький, К. Вишневецький, О. Чарторийський, К. Радзивілл, Г. Ходкевич та ін.) підписали Люблінський унітарний акт і склали присягу на вірність польсько-литовському союзу.

За Люблінською унією Польща і Литва об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту, що в перекладі означає республіка. Об'єднана держава мала спільний сенат (раду магнатів) і сейм, що обирав спільного короля. Єдиними стали скарбниця (казна), грошова система, зовнішня політика. Піддані Речі Посполитої мали право на маєтки в обох частинах держави. Литва втратила державність, але зберегла самоуправління – автономію. Вона мала власних урядовців, свій суд, військо, зберегли чинність Литовські Статути. Але її територія зменшилася втричі. Крім Литви, за Князівством збереглися Білорусія, Берестейщина і Пінщина. Більшість українських земель увійшли до складу Корони.

Люблінська унія стала подією великої історичної ваги. На сході Європи утворилася нова держава з потужним військом, господарством, з величезною багатою територією. Вона стала реальною загрозою для сусідів. У цей час в Європі йшла Реформація, загострювалося протистояння між католиками і протестантами. Річ Посполита стала опорою, базою прихильників римського папи на сході Європи, як Іспанія – на заході.

Для України унія мала вкрай негативні наслідки. Включення переважної більшості українських земель до складу Корони посилювало захоплення їх польською шляхтою. Іноземці-поляки принесли з собою посилення феодально-

кріпосницького гніту, прагнення ополячити населення, перевести православних-“схизматів“ (розкольників) до католицької віри. Навіть у родині ревного оборонця православ'я князя К. Острозького син і донька стали католиками. Таке становище загрожувало українцям втратою власної національності й загострювало соціальне (майнове), національне та релігійне протистояння. А це, у свою чергу, вело до війн та повстань, чим і наповнилася українська історія періоду польського панування.

На території України уряд Речі Посполитої поступово утворив вісім воєводств – Київське, Чернігівське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Холмське, Белзьке і Руське, скасувавши тим самим до решти залишки староукраїнського адміністративного устрою. Очолювали їх призначені королем воєводи. Зокрема, Київським воєводою став князь Костянтин Острозький. Воєводам підпорядковувалися старости, які керували повітами та староствами, а також каштеляни – коменданти великих міст-фортець.

Органами місцевого шляхетського самоуправління були повітові та волосні сеймики, на яких землевласники вирішували свої проблеми, обирали послів (депутатів) на державні (вальні) сейми. Польська влада замінила і судову систему. Руська мова і Литовський Статут діяли в судах Брацлавського та Волинського воєводств. Але суди поділилися за станами. Гродський суд очолював королівський староста, який розглядав справи про грабунки, вбивства, гвалтування. Земський суд був шляхетським і розглядав тільки позови шляхтичів до рівних собі. Для селян і міщан головним суддею був їхній власник.

Отже, після Люблінської унії розпочався новий період історії України, що характеризується посиленням польським наступом на права та інтереси українців.

Історичні джерела

З літопису Гадяцького полковника Григорія Грабянки

Як Малоросія втрапила в ярмо до ляхів

Чому царства розділяються і роди занепадають? Апостол про все це каже, що похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю – підтвердженнь цьому досить. Так коли монарх і самодержець всієї Росії і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування, пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять [дванадцять – ?] князівств. Підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти із земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв з землею. Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому, що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом російським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батиєвого спустошення, після того як вона [земля] двісті і тридцять літ пустою простояла, небесноподібну святу Печорську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судів та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр

Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіпетр російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства – на воєводство.

Рекомендована література

- Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995.
- Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.
- Апанович О. Розповіді про українських козаків. – К., 1995.
- Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
- Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
- Боплан де Гійом Левассер. Опис України. – Львів, 1990.
- Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
- Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1990.
- Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 3–16.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991.
- Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – Запоріжжя, 1997.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.
- Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
- Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
- Літопис С. Величка: В 2 т. – К.: Дніпро, 1991.
- Магочий Р.П. Історія України. К., 2007.

Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. К., 2004

Савченко С. Проблема функціонування давньоруської спадщини в українській культурі XVII-XIX ст.: вступні міркування // Княжа доба. Історія і культура. Вип.1. Львів, 2007. С. 166-185.

Савченко С. З історії формування культурно-історичної ідентичності України // Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Львів, 2004. С. 3-25.

Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122–132.

Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон. К., 2004.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990–1991.

Юліуш Бардах. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага //

www.kamunikat.fontel.net

Яковенко Н. Нарис історії України. К., 2005.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994.

.

3.1. Загарбання українських земель Великим князівством Литовським і королівством Польським

У 40-х роках XIV ст. українські землі зазнали розчленування. Після війни 1351–1352 рр. між Польщею і Литвою Галичина залишилась під владою Польщі, а Берестейщина і Волинь перейшли до Литовської держави.

Поставши в середині XIII ст., Литовська держава поступово посилила свій вплив і розширила територію. Так, за князя Гедиміна (1316–1341 рр.) вона захоплює значну частину Білорусі, а його сини Ольгерд і Кейстут приєднують Чернігово-Сіверщину (1357–1358 рр.), Поділля (1363 р.), Київщину (1362 р.). Відтепер історія українських земель стає пов'язаною з історією феодальної Литви.

Виникає питання: Чому ж Литві вдалося так швидко підпорядкувати собі руські землі?

Тут можна назвати декілька причин:

По-перше, руські землі були роз'єднані і значно ослаблені міжусобицями та золотоординською навалою, що поклало початок „проникнення” на початку XIV ст. на Русь без особливих перешкод.

По-друге, дії литовців по захопленню українських земель не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів, а тому місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське. В більшості випадків місцеві бояри і князі добровільно визнавали владу Литви (так київський князь Федір у 1362 р. добровільно визнав владу Ольгерда). Адже литовська влада була толерантнішою, ніж татарська.

По-третє, успішному просуванню Литви на руські землі сприяло ослаблення Орди та її розкол на ворогуючі частини (ханства) внаслідок феодальних усобиць в другій половині XIV ст.

І насамкінець це те, що литовські князі при забезпеченні управління завойованими руськими землями дотримувались принципу: „Старого не змінюємо, а нового не запроваджуємо”.

Уся повнота влади у Великому князівстві Литовському була зосереджена у руках великого князя. На відміну від Київської Русі, князівства у Литві не мали автономії, і поступово місцеві князі були замінені на литовських намісників. Система прямого взаємозв'язку між військовою службою і землеволодінням давала можливість великому литовському князеві мати значне військо і контролювати фактично всі ресурси держави.

Чималу частину Великого князівства Литовського складали східнослов'янські землі, де місцеві феодали, як правило, зберегли свої вотчини. Литовці запозичили попередню структуру управління, військову організацію, судову систему тощо. Хоча необхідно визнати, по-перше, що з XVI ст. на українських землях уже діяли Литовські статuti – кодекси середньовічного права Великого князівства. По-друге, попри те, що власне литовські землі становили приблизно лише одну десяту всієї держави, литовці не асимілювалися у східнослов'янському етносі, а навпаки, чимдалі посилювали централістські тенденції.

Одним із основних зовнішньополітичних завдань Литовської держави була боротьба з Золотою Ордою. Значною подією стала перемога литовсько-українсько-білоруського війська над татаро-монголами на Синіх Водах у 1362 р. Фактично татаро-монгольська навала на українських землях була ліквідована за часів правління Вітовта, сина Кейстута (1392–1430 рр.). Але виникла реальна загроза з боку Тевтонського ордену. Крім цього, після битви на Куликовому полі (1380 р.) посилювався вплив Москви. Все це зумовило для Литви вибір союзника в особі Польщі, яка до того ж потрапила в залежність від Угорського королівства.

У серпні 1385 р. у м. Крево було підписано угоду про об'єднання (унію) між Великим князівством Литовським і Польським королівством. Литовський князь Ягайло одружився з польською королівною Ядвигою, перейшов у католицьку віру, проголосив католицтво єдиною релігією для населення Литви і став польським королем. Кревська унія, безумовно, створила реальні передумови для боротьби з тевтонською агресією. Але разом із тим вона забезпечила посилення польської експансії на територію Великого князівства Литовського, в тому числі і на українські землі. Це не могло не викликати відсіч литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Тому в 1392 р. у м. Острозі була підписана компромісна угода, за якою Польща визнавала Вітовта довічним правителем Литви. В 1398 р. він був проголошений королем литовським і руським. Продовжуючи політику централізації, Вітовт ліквідував Волинське, Подільське та Київське князівства, тим самим фактично скасовує колишню автономію українських земель.

Позиції Польщі та Литви посилилися під час Великої війни проти Тевтонського ордену (1409–1411 рр.), особливо після Грюнвальдської битви (1410 р.), в якій на боці союзників виступили також українці, росіяни та білоруси.

Перемога у Грюнвальдській битві значно зміцнила позиції Литви. За Торунським миром (1411 р.) Тевтонський орден передавав їй Жемайтію, а Польщі – Добжинську землю.

У 1413 р. було підписано Городельську унію, яка зберігала вплив Польщі над формально незалежним Великим князівством Литовським. Литовські феодали-католики зрівнювалися в правах з польською шляхтою, діставши можливість брати участь у великокняжій раді. Унія посилювала дискримінацію українського православного населення, обмеживши його участь у державному управлінні. В Литві було введено польський взірець адміністративно-територіального поділу, при цьому українські землі роздавалися католицькій церкві. Отже підписанням Кревської і

Городельської унії між Литвою і Польщею докорінно змінилося становище українських земель, які стали об'єктом відкритої експансії Польщі.

Одночасно посилився вплив централізованої Російської держави, яка проголосила свої права на територію Південно-Західної Русі. В українських землях посилювалися проросійські настрої. У 1508 р. відбулося повстання під керівництвом князя М. Глинського проти литовських магнатів. Це була остання спроба українських князів відібрати свої землі у Литви. Але через їхні нерішучі дії вона зазнала поразки. І все ж, часи, прожиті українським народом у Великому князівстві Литовському, незважаючи на значний польський вплив і відсутність повноцінного національно-політичного розвитку, мали в цілому позитивне значення. Як писав видатний український історик І. Крип'якевич, „українське громадянство у Великому князівстві було живим творчим організмом, що шукав шляхів до поширення своїх життєвих умовин. Ці надбання з часів Великого князівства залишились для українського народу політичним капіталом також на пізніші часи”.

3.2. Соціально-економічне життя в Україні в другій половині XIV–XVI ст.

За польсько-литовського панування на українських землях тут відбулися значні зміни не лише в політичному, але й соціально-економічному житті. Якщо до XIV ст. переважала примітивна експлуатація природних багатств українських земель, то, починаючи з XV ст., коли на західноєвропейському ринку значно зріс попит і ціни на худобу і збіжжя, відбулися значні зміни в економічній структурі господарства і перш за все – сільськогосподарського.

На ярмарках Львова, Луцька та інших міст продавали тисячами волів та іншу худобу, яку згодом переправляли далі на Захід, де були значно вищі ціни. Основним перевалочним пунктом худоби і зерна в Європу став м. Гданськ на Балтійському морі, що суттєво вплинуло на сільськогосподарське

виробництво у Польщі та в українських землях, які входили до її складу. Зростання попиту на продукти землеробства і скотарства зумовили:

- розширення орної землі, збільшення виробництва продукції на продаж;
- якісні зміни в техніці та технології господарювання – розширився асортимент сільськогосподарських культур, появилися водяні млини і т. ін.;
- гостроту питання про земельну власність, робочі руки та форми організації праці.

Еволюція феодальних відносин зумовила зростання великого землеволодіння, як князівського, так і боярського. Якщо наприкінці XIV ст. в українських землях налічувалось лише кілька десятків великих феодальних господарств, то уже на початку XVI ст. крупними землевласниками були понад сто магнатських родів, а також тисячі шляхтичів. Основними джерелами бурхливого росту великого феодального землеволодіння були висококнязівські дарування, захоплення общинних земель, купівля маєтків у інших власників, освоєння нових земель. Так на Волині найбільшими землевласниками були князі Острозькі, Чорторийські, Сангушки, Радзивіли, Вишневецькі; на Київщині і Подніпров'ї – Заславські, Ружинські, Немиричі; на Брацлавщині і Поділлі – Потоцькі, Замойські, Язловецькі. Про масштаби магнатського землеволодіння свідчить те, що у XV–XVI ст. у Руському воєводстві 55 родин великих феодалів володіли понад 1500 містами та містечками і селами, тобто більшою частиною всіх поселень краю. Більшою третиною Волині володіли лише князі Острозькі.

Після 1569 р. більшість українських земель було зайнято найбільшими польськими магнатськими родинами, які стали там необмеженими власниками. Посилилося кріпацтво. Литовський статут 1588 р., який діяв у Речі Посполитій разом із польським феодальним правом, остаточно закріпачував селян, які прожили на землі феодала 10 років. Визнавалися необмежена панщина і заборона переходу селян в інше місце без дозволу поміщика.

Основою економіки українських земель і надалі залишалося сільське господарство, яке мало натуральний характер, тобто забезпечувало потреби передусім власника маєтку. Але поступово з'являються фільварки – феодалні господарства, які базувались, як і раніше, на примусовій праці селян, але вже значною мірою пов'язувалися з виробництвом сільськогосподарської продукції на ринок. Окрім землеробства і тваринництва, у фільварках розвиваються різні ремесла – млинарське, риболовне, бджільницьке. Все це забезпечувало господарям фільварків значний прибуток.

Розвиваються міста – і державні, й ті, які перебували у приватному володінні. Мешканці міст боролися за введення Магдебурзького права – виборного місцевого самоврядування, – з тим щоби вийти з-під влади феодала. Тоді ці міста ставали опертям королівської влади у боротьбі проти свавілля магнатів.

Першим українським містом, якому було надано в 1339 р. Магдебурзьке право, стало м. Санок Галицько-Волинського князівства. В 1356 р. його отримав Львів, в 1374 р. – Кам'янець, в кінці XV століття – Київ та інші міста.

Зрушення в економіці XIV–XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. В соціальній сфері українських земель активно формувалася станова організація суспільства на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків.

На вершині соціальної ієрархії перебував військово-службовий стан – шляхта, до якого належали представники з різних соціальних груп, що несли військову службу у князя і могли утримувати себе під час походів. Сформувалася шляхта як привілейований стан суспільства протягом XIV–XVI ст. На українських землях, які входили до складу Литви і Польщі, своєрідним ядром шляхетського стану були майже 30 княжих родів литовської та давньоруської династій (Острозькі, Вишневецькі, Збараські,

Корецькі). Місце і роль цієї шляхетської групи в соціальній структурі визначалися знатністю походження та великою земельною власністю.

Наступною ланкою шляхетської ієрархії були пани – члени великокнязівської ради та найзаможніші доходами, які у воєнні походи виступали не у складі повітової шляхти, а окремо зі своїми загонами під власними корогвами. Князі та пани утворювали нечисленну еліту, яка була основою формування верхівки державного апарату і підлягала тільки суду Великого князя. Найнижчий щабель шляхетського стану займала дрібна шляхта (зем'яни), які становили проміжну ланку між аристократичною верхівкою і селянством.

Окрему суспільну верству населення займало духовенство, якому належала важлива роль та особливе місце в українському суспільстві.

Найнижчим прошарком соціальної піраміди було селянство, яке в період формування фільваркової системи господарювання поступово перетворюється на верству кріпаків.

Отже, в XIV–XVI ст. в соціально-економічному житті на українських землях у складі Литви та Польщі відбулися кардинальні зміни не тільки в техніці і технології господарювання, але й у сфері земельної власності та організації праці, в становій організації суспільства. Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його феодалної залежності стали підґрунтям для формування фільваркової системи сільського господарства. Активна урбанізація зумовила появу нових міст, поглиблення спеціалізації ремісництва, утворення цехів. Розвитку ремесла і торгівлі сприяло отримання Магдебурзького права окремими українськими містами.

3.3. Українські землі під владою Речі Посполитої

Захопивши у XIV–XV ст. Галичину, Західну Волинь і Поділля, Польща прагнула оволодіти й українськими землями, які входили до складу Великого князівства Литовського. Але, окрім бажання Польщі, визрівали ще й об'єктивні умови для унії між Польським королівством і Литвою.

Найважливішим внутрішнім чинником у цьому процесі була позиція української шляхти. На початку XIV ст. перед нею постав реальний вибір: або єдина, усталена Польща, або ослаблена Лівонською війною Литва. Польща для українських феодалів означала привілеї, обмеженість королівської влади, гарантовані політичні свободи. Не останнє місце тут посідала й проблема військової повинності – адже у Польщі домінувало наймане військо.

Не можна було скидати з рахунків і зовнішній фактор. Війна Литви з Москвою, підтримуваною Данією та Швецією, призвела до втрати територій, і Велике князівство Литовське потребувало значної військової та фінансової допомоги.

Тому вже на середину XVI ст. були здійснені перші спроби підписання унії. Але реальних результатів сторони домоглися лише в 1569 р. на засіданні об'єднаного сейму у Любліні. Після того як частина литовських, українських і білоруських магнатів, не задоволених польським проектом унії, намагалася зібрати шляхетське ополчення для боротьби за свої права, король Сигізмунд II Август своїми універсалами приєднав українські землі – Підляшшя, Волинь, а згодом Київщину і Брацлавщину, зрівнявши місцеву шляхту цих земель у правах і привілеях з польською шляхтою. Повстанці змушені були повернутися на сейм. Депутати Великого князівства Литовського підписали акт про державну унію і склали присягу на вірність їй. Це означало створення держави Річ Посполита (дослівно з польської мови – спільна справа). В ній мали бути король, який обирається, сейм, єдина зовнішня політика, загальна скарбниця. Автономія Литви зберігалася лише у питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі навіть не входили до литовської автономії, а були віднесені до складу

польських воєводств – Руського (Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Подільського (Кам'янець), Брацлавського (Брацлав). Воєводства очолювали призначені польські магнати.

Люблінська унія 1569 р. мала досить суперечливі наслідки для України. Передусім вона сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Але вона ж возз'єднала українські землі, забезпечила зростання культурно-освітнього руху, знайомство з західноєвропейською культурою. Окрім цього, саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського населення в боротьбі за національне виживання.

Після 1569 р. посилювався процес покатоличення українського населення. Утиски та кризовий стан православної церкви створював умови для поширення ідеї церковної унії в українському суспільстві й породжував її активних прихильників. Моральна деградація церковних ієрархів, дезорганізація православної церкви не давали можливості їй бути гарантом збереження національних традицій. Тому перед православ'ям України постала проблема вибору: або зберегти церкву, жертвуючи національною самобутністю, або, реформуючи церкву, врятувати цю самобутність.

На захист православ'я виступили братства – міщанські організації, створювані при парафіяльних церквах. Найбільш впливовим було львівське Успенське братство (1585 р.), яке мало функції контролю над духовенством, а також Київське (1615 р.) та Луцьке (1617 р.) братства. Спираючись на підтримку константинопольського патріарха, братство активно втручалось у внутрішньоцерковні справи, що не могло не викликати спротив вищого духовенства. Все це проходило паралельно активізації діяльності єзуїтських організацій у Речі Посполитій. Розгорнулася релігійна полеміка, де талановиті проповідники, такі як П. Скарга („Про єдність церкви Божої”, 1577 р.), працюють на ідею унії.

У 1590 р. львівський єпископ Г. Балабан виступив за підписання унії. Його підтримали єпископи холмський, пінський та луцький. Вони подали

заяву королеві Сигізмунду III, і той у 1592 р. відповів згодою. У 1595 р. у Кракові папський нунцій схвалив умови унії, і 25 грудня того ж року в присутності папи римського Климента VIII вона була проголошена. Юридичне оформлення унії мало відбутися у 1596 р. в Бересті. Але собор одразу ж розколовся на дві частини – уніатську та православну.

Уніатська частина затвердила греко-католицьку церкву, підпорядковану папі римському. Визнавалися основні догмати католицької церкви, але мова богослужіння залишалася церковнослов'янською, а обряди – православними. Уніатське духовенство урівнювалося з католицьким: не сплачувало податків, отримувало місця у сеймі. Уніатська шляхта могла претендувати на державні посади.

Таким чином, ватиканська ідея унії, яку й було реалізовано, означала приєднання української національної церкви до католицької.

Але православний собор, що проходив водночас, не визнав правомірність рішення уніатів. Замість консолідації українське суспільство ще більше розкололося.

Після Берестейського собору почався наступ на інтереси православ'я. Церковні землі передавались уніатам, православні фактично втратили вищу церковну ієрархію. Не набагато кращим було становище й греко-католицької церкви. Католицька верхівка розглядала її радше не як самостійну церковну організацію, а як засіб посилення власного впливу. Опинившись зрадниками для православних, уніати не стали й повноцінними, з погляду Риму, католиками.

Отож Берестейська унія не сприяла об'єднанню православних і католиків, але в історії України ці дві церкви міцно пов'язані між собою.

Колоніальна політика Польщі, посилення кріпацтва, покатоличення викликали активний протест українського населення.